

Политика на изтребление в Македония

(До редактора на в. „Таймс“)

Като човек, който е имал изключителни възможности за изучаване на македонския проблем отвътре, може би ще ми бъде разрешено да изтъкна някои от най-главните черти на сегашното положение. Аз съм прекосявал Македония по различно време в почти всички посоки — от Егейския бряг, от Албания, от вилаета Косово, от Сърбия и от Българското княжество. Там прекарах месеци, зает с археологически изследвания в най-отдалечените области и въпреки че моята главна цел беше научна, а не политическа, може би точно поради това имах по-добрата възможност за оформяне на безпристрастна преценка за положението в страната. Тези впечатления не губят от своята стойност поради факта, че са оформени преди започването на сегашното въстаническо движение.

Нека да започна с коригирането на една почти всеобща заблуда. Там няма „македонци“. Има българи. Има румънци — останки от латиноговорящите жители на римските илирийски провинции, които още се срещат в планината Пинд и в съседните градове. Има гърци, включително малко или много изкуствено елинизирани румънци. Има „турци“, включително българите мохамедани и някои чисто турски села в долината на р. Вардар — представители на заселване, по-рано от османското завоевание. Има примес от шкипетари, или албанци, по западния и северния край. Най-накрая, в Солун има многобройно население от испански евреи. Но там няма „македонци“.

Неприятно задължение е да казваш на приятелите си в родината истини, но гръцките претенции към Македония, поне що се отнася за по-голямата част от вътрешността на страната, са илюзия. В някои от градовете има малобройно гръцко население, но дори в такива случаи, както в Битоля например, статистиката почива на изкуствена основа. Истината е, че огромен брой от тези, за които се казва, че са гърци, в действителност са румънци. През последните години елинизмът намери благоприятна почва за пропаганда сред представителите на способната романскоговоряща националност от областта Пинд. Днес Янина съвсем е забравила своя римски произход и е

станала център на елинизма. Атина, най-близкият цивилизован център, предлага естествени атракции за находчивите меркантилни елементи в градовете. Но за добро или за лошо, приливът се отдръпна. Почувства се контрапропаганда, чийто център е Букурещ и романският граждански елемент е вероятно загубен за елинизма, независимо от факта, че се хвърлят много пари от гръцките комитети в стремежа им да спечелят кандидати за гръцката националност. Фактически на родителите се плаща, за да изпрацат децата си в гръцки училища.

Един от най-комичните резултати от тази състезателна етнография беше една карта, публикувана преди няколко години под покровителството на Атина и разпространена в страната. Според нея Македония по практически съображения е разделена на два елемента — гърци и „българоговорящи гърци“ — все едно някой келтски ентузиаст да раздели Англия на уелси и на „англоговорящи уелси“! Действително, Македония е изпълнена с изкуствени различия, като истинските етнически демаркационни линии дълго време са били определяни от класификации, основани на религиозна принадлежност (за съответния момент) към Гръцката патриаршия или към Българската екзархия. С политическа цел едно българско село може да бъде подкупено или принудено да се присъедини към гръцко източноправославно върховно подчинение. Тогава неговите жители се назовават от тези, които са извършили тяхното духовно прехвърляне (като „духовно“ нищо не означава) като Надеждата на Гърция. Но тези изкуствени анексии не отиват по-далеч. Езикът на селяните остава български и дълбоките народности инстинкти само временно са потиснати. Приятелите на Гърция могат само да съжеляват, че тя се подвежда от такива изкуствени претенции; че гони дивото, а изпуска питомното, което може да бъде намерено в едно разумно и взаимноизгодно разбирателство със своите славянски съседи. Покойният г-н Трикупис, доколкото зная, виждаше нещата много по-ясно. Той добре си даваше сметка, че с изключение на една тясна ивица на юг и няколко разпръснати центрове без особена важност във вътрешността на провинцията, гръцкият елемент няма истинско влияние в Македония. Неговата главна тревога, за която имаше солидни основания, дойде наистина от тази посока, но не от българската страна. Този хладнокръвен политически наблюдател сигурно се е въздържал да определи, както това направи сегашният гръцки министър-председател, едно изключително трудолюбиво и миролюбиво население, което в продължение на 15 века е обработвало македонската земя и едва сега поради неописуемия гнет беше предизвикано за бунт, като „български вълци“, очевидно скорошни узурпатори на гръцкото стадо! Бандитите от Пинд и Олимп рядко са били вербувани от българската народност. Лично аз веднъж бях преследван в продължение близо на десет дни от една бандитска чета по границата на Пинд, но те не бяха българи.

Факт е, че дори у нас — до голяма степен поради корисни усилия да се прикрие истинското положение — огромния превес на българския елемент в Македония се разбира съвсем недостатъчно. Аз мога само да кажа, като мое лично впечатление след изучаване на почти цялата вътрешна част на провинцията, че освен вече споменатата ивица и няколко малки градски центрове, практически цялата маса от населението е славянско, говорещи характерно български диалекти. Българските особености, като поставянето на члена след думата, се простират дори до Скопската област, за която понякога претендират сърбите, чиято истинска реч започва едва на север от Шар планина. Там, където гръцкият елемент е в мнозинство, както в някои малки градове

като Костур, натежават гъсто населените български села наоколо. Този голям превес на българския елемент е основен фактор при сегашното положение, който е бил добре отбелязван от статистиката, взета от гръцки източници. Това вероятно не се разбира достатъчно от чужденци и дори от консули, чиито впечатления от Македония са се ограничавали главно с градове като Солун и Битоля.

През годините непосредствено след Берлинския договор, когато първоначално се запознах с провинцията, все още имаше някаква слаба надежда, че каузите на член XXIII могат да бъдат приведени в действие от силите. Потисничество имаше — тежко и брутално — но то все още беше от нормален турски тип. Но щом опасността от европейска намеса се отдалечи, започна нов натиск. В областта зад Шар планина, в бедния вилает Косово, вече беше започнала политиката на изстребление. Планът за изтласкване на славянското население от този стар сръбски район от арнаутите мохамедани — кюрдите на Запада — беше преднамерено съставен и и беше също така преднамерено изпълнен. *Mot d'ordre** там беше „Без убийства en masse“**, но по убийствата и насилията в подробности, по своеволните грабежи и лишаване от собственост, историята на този балкански район сигурно почти няма паралел след Берлинския договор дори в границите на Турската империя. Сърбия и Черна гора бяха безпомощни наблюдатели. Безсърдечието на Австро-Унгария, за която вметването на неславянски клин между двете свободни княжества беше пряко политическо предимство, представляваше част от сметката. Не е необходимо да тревожа Вашите читатели с методите на ориенталското варварство, с които се запознах в този район. Достатъчно е да кажа, че планът беше много успешен. Сръбското население беше разредено, голяма част в действителност беше изгонено от страната и арнаутските земевладелци заграбиха изоставените им жилища. Когато самите албанци станаха доста непокорни, понякога се прибегваше до лека демонстрация на сила, но главатарите винаги добре разбираха, че имат приятели в Двора. Дворцовата интрига действително веднъж използва албанското бунтарство, за да се отърве от един омразен паша, Мехмед Али¹, подписал Берлинския договор. Той беше оставен без резервите си в Джаково и имаше сходна съдба с тази на Али от Янина². Трябва да се каже за чест на албанците, че след това те признаха заслугите му и го възпяха в народна песен.

На юг от Шар планина, в самата Македония, проблемът от гледна точка на султана беше труден. От тази твърде голяма и гъсто населена област, над която според Санстефанския договор вече се бяха разпрострели границите на „Велика България“, като кожата на луда овца³, нямаше такова изкусно средство за изтласкване на християнския елемент. „Кюрдите на Запада“ не можеха напълно да се справят със задачата. Но основното във въпроса се разбираше напълно в Йълдъз. Едва ли е нужно да се казва, че гръцките аспирации не се вземаха на сериозно. Но потенциалната опасност, надигаща се от селата, гъмжащи от българска реч, беше нещо много различно. Мохамеданският елемент съвсем не може да бъде достатъчен противовес и не трябва да се забравя, че тук, както и изобщо в европейските провинции на Турция, мохамеданското население намалява. Големи някога села са се смалили и гората от надгробни камъни, която ги заобикаля, понякога е почти единствения спомен за предишно селище. Как да се възстанови равновесието? Очевидно това беше случай за драстични мерки.

* *Mot d'ordre* (фр.) — лозунг, девиз — б. пр.

** *en masse* (фр.) — масови — б. пр.

Не може да се каже, че огромната маса от българските жители на Македония има (като изключим развитието им последните години) някакво понятие от „голяма политика“. Тяхното единствено желание беше да имат сигурност за живот и имущество, неприкосновеност срещу насилие и скромен дял в резултата от техния труд. За обработването на земята народът притежава истински гений и може би от мнозина не се знае, че малки групи български градинари намират препитание не само в различните източноевропейски страни, но чак по полетата до Елзас. Върху такова население порочните аграрни условия, при които е поставено, падат с особена тежест. Достатъчно е да се каже, че от Берлинския договор насам същите аграрни злини, които бяха главният фактор за пораждаване на първоначално отчаяно въстание в Босна и Херцеговина — началото на края на толкова много вълнения в по-близкия Изток — не само че беше допуснато да се задържат в християнските села в Македония, но бяха чувствително отежнени, поради ограничената област, от която правителството на султана трябва да извлеча подкрепленията си. Това не са само малко или много редовни данъци, с които трябва да се справят — дялът на бея, според преобладаващото изполичарско владение, от добива от земята и правителствените данъци, но и изнудването на агенти и посредници и произволните и съсипващи облагания, които нямат право да се обжалват. Безнадеждно неспособни да изплатят тези данъци, цели села са сведени до най-долен тип робство, белег за което е изнудването за принудителен труд в големи мащаби. Това постоянно задължение за согуе* — ангария — както самите български селяни я наричат — изглежда, че ги води до отчаяние. Бруталността, с която тя се събира, трудно се възприема. Самият аз видях една банда ат турски заптиета, които слязоха в едно голямо село по жътва и отнесоха всичките налични каруци, заедно с повечето от най-здравите жители, а зърното, за което селяните пак трябваше да правят сметки без кръчмаря, беше оставено да гние по нивите. Войниците, заптиетата и пъдари, които са малко по-добри от редовните бандити — всички те живеят нашироко в селото и отнемането на честта на жените също често се включва в данъците. Аз възразих веднъж пред няколко редовни турски войници (аскери), които отвличаха без никакъв опит за компенсация запасите на едно малко бедно българско домакинство. Отговорът беше характерен и откровено възмутителен: „Аскерът не плаща! Аскерът взема.“ Наистина, какво друго могат да направят, когато на самите тях не се плаща?

Една отличителна черта на населението със своята патетична страна винаги ме е поразявала. Въпреки бедността и потисничеството и в най-малките села се прави някакъв опит да се даде образование на децата. Действително в Македония е нужен нещо като дух на мъченик, за да упражняваш професията на учител. Българските учители са почти всички забележителни хора. Наистина естествено е при турското владичество такова, каквото е — на тези, които се стараят да просветят поробеното население, да се гледа като на естествени врагове. Вярно е, че турските власти малко могат да се оплачат от материята, която действително се преподава в училищата. Тя е обект на желязна цензура. По различно време съм имал случай да прегледам учебниците и дори да присъствам на изпит на децата. В повечето случаи историята е напълно изключена, а в редките случаи, когато е разрешена, нищо не може да бъде преподавано по-късно от времето на Юлий Цезар!³ Картите на Европа са забранени, а географията е ограничена строго до Азия, Африка и Антиподите.

* согуе (фр.) — време, неприятно задължение

Независимо от тези ограничения, никой учител не е застрахован, в който и да е момент, от произволен арест. По различно време цели групи учители са били депортирани. Много от тях са измъчвани. Някои са изчезвали без следа в анадолските затвори. Що се отнася до учителките, оказва се, че рисковете да се вслушват в своето призвание са прекалено страшни и девическите училища, за които бяха направени опити да се открият в селските райони, трябваше да бъдат затворени.

Справедливостта е въпрос на бакшиш и нищо друго не ме е поразявало повече по време на моите македонски преживелици от абсолютно произволния характер на арестите — имам предвид — това трябва да се запомни — периода, предшестваш всякакво революционно движение в провинцията. Няма нищо подобно на съд и всеки български селянин или гражданин, който не е под пряка консулска протекция, може да бъде хванат, бит и затворен често просто за изнудване, като нерядко се прилагат и мъчения. Не може да става и дума за съд и обезщетение; жертвата трябва да бъде откупена или оставена да гние в затвора.

Такъв е бил организираният бандитизъм, на който е било подложено след Берлинския договор християнското население в Македония и по-специално най-покорният, но и най-многобройният и потенциално най-опасният елемент, българите. Година след година турската „политика на вбесяване“ продължаваше. Първият резултат от нея беше постепенното бягство на огромен брой селяни — включително и много от най-непокорните умове — през българската граница. Установяването на повече от 200 000 от тях в свободното Княжество не може да не окаже своя политически ефект. Всеки пълноценен бежанец очаква времето, когато развоят на събитията ще му предостави възможност да се завърне. По този начин турският тероризъм създава база за централно ръководство на евентуално въстаническо движение.

За тези, които са действително запознати с безжизнения гузен поглед на типичния български селянин в Македония, за тези, които са виждали българските работници, подгонени на групи от собствената им работа като добитък под плущенето на турския камшик, за тези, които знаят освен това колко строго е забранено използването на оръжие сред немохамеданското население — вдигането на въстание на такъв народ може да изглежда съвсем невъзможно. Но системната тирания, на която е бил подлаган, най-после направи невъзможното. А кой при наличието на арменските провинции като доказателство, ще се осмели да каже, че самото отчаяно прибягване до оръжието на селските чети в българските области на Македония не влиза в хитрата сметка на Йълдъз? Има всички основания да вярваме, че претърсването на оръжие, съпроводено с всички съответните прояви на бруталност и насилие във вилаета Битоля, беше преднамерено запланувано, за да предизвика незабавен бунт от такъв характер, че да послужи за претекст за прилагане на политиката на екстерминация, която беше така успешно осъществена в случая на арменците.

Наистина цивилизована Европа имаше през последните две години добро предупреждение за неизбежната насока на събитията. За съжаление, обаче, тя остави изпълнението на своята колективна отговорност на двете сили, които, по различни начини, в настоящия момент са най-заинтересовани от продължаване на непоносимото *status quo**. Австро-Унгария, със своите собствени резерви за Солун, е парализирана от вътрешни кризи. Публична тайна е, че

* *status quo* (лат.) — статукво, положение

„официална“ Русия, недоволна от прекалено независимото поведение на България и с очи, приковани в Далечния изток, е отстъпила много от политиката на Сан Стефано. Когато се появи закъснелият австро-руски проект за реформи, каквито и да са достойнствата на книга на някои от неговите клаузи, той беше едно безплодно усилие. Така, като съвсем не желае да гарантира прилагането на посочените реформи, той преднамерено обезпечава тяхното изпълнение, като ги поверява номинално на султана. Авторите на този проект за книжни реформи не са били глупави и те, естествено, не са си правили илюзии, относно неговата съдба. Те сигурно са знаели, но са оставили настрана неговите последствия; безнадеждно въстание; насилия от страна на нищожно малцинство главорези, каквито едно продължително лошо управление не може да не роди; контра-ексцесии; и най-накрая, организираното прилагане на арменската политика на изстребление, частично избиване на невъоръжени селяни и пълно разрушаване на техните села, за да последва много по-страшната жътва на смърт от глад и студ. За съжаление, всички признаци са на лице, че разрешението на въпроса на Абдул Хамид е такова, че най-добре приляга на интересите на императорските сили. Разбира се, това не може да се признае. Разреждането на славянското население в Стара Сърбия (вилаетът Косово — Б. пр.) вече е било наблюдавано в продължение на години от Австро-Унгария с цинично бездействие. Пълното изчезване на българското население от Македония значително би улеснило осъществяването на някои амбиции. И от гледна точка на Русия, също така, отслабването на българския елемент извън Княжеството има очевидни преимущества, докато въстание, насочено дори срещу Големия Убиец, е престъпление срещу Божественото право, заслужаващо наказание за назидание.

Ние сериозно ли се присъединихме към този Свещен Съюз? Трябва ли да се примирим с тази явна подигравка и огромно политическо престъпление? Трябва да се каже за чест на сегашното правителство и специално за лорд Лансдаун, че се придържа към австро-руския проект за реформи, но със значителни уговорки. Има основание да вярваме, независимо от дипломатическата фразеология, която прикрива лица и от някоя скрошшна диалектика, че те сериозно работят по тези уговорки. Толкова по-добре, че се въздържахме от бруталните възражения, отправени към България, и че предложихме допълнения към австро-руския проект за реформи, за да стане той по-ефективен. Още по-добре е, ако мълвата казва истината, че при някои случаи практически идентични инструкции били изпратени до френската и английската средиземноморски ескадри. Общественото чувство и във Франция, и в Италия е силно възбудено и сътрудничеството с Франция има особеното преимущество, при положение, че Русия не е в състояние напълно да пренебрегне постъпките, идващи от тази страна.

След наблюдение на механизма на турското управление за период от 30 години назад, може да ми бъде позволено да повтора, без да се колебая, кой е основният въпрос в положението. Само с пряко сплашване в Йълдъз може наистина нещо да бъде направено. Само чрез отстраняването на сегашния султан, на когото самите турци са дали прозвището „Касапина“, може да се постигне някакво общо подобряване на положението на християнското население. Всички конци се теглят от Двореца. Докато посланиците протестират и Портата си дава вид, че слуша, злините продължават да се правят. Но аз ще ви дам илюстрация, за която мога лично да гарантирам. През периода, непосредствено предшестваш убийствата в Крит, аз бях в Кандия, където бяха събрани много мохамедани, за контрола над които, според дипломатическите

формули, приети тогава от „покровителстващите сили“, турският губернатор и европейския комендант, в случая англичанин, с войски, разположени в западните бастиони на града, отговаряха колективно. Обикновено преговорите ставаха между Портата и силите. Но оглеждайки нещата малко отвътре, аз имах чувството, че истинските инструкции до местните турски чиновници идват направо от Двореца. Носеше се мълва за клане. Аз си позволих дори да отбележа пред британския комендант, че една политика на „прерязване на конците“ е единствената, която би предложила реална сигурност за християнското население. Но дипломатическите маневри бяха на мода. Местните ръководители имаха пряка телеграфна връзка с Йълдъз и три месеца по-късно клането, което аз фактически бях предвидил и на което много от нашите хора станаха жертва, действително стана. Последните два часа преди клането губернаторът Исмаил бей беше застрелян в телеграфопощенската станция, където както слушателите доловили, имал продължителна връзка с Двореца.

Най-успешният от всички досегашни експерименти на Абдул Хамид по въпроса за кланетата беше безспорно четридневното клане на арменците пред очите на посолствата в Цариград. Следният случай, който аз зная от един висш френски служител, хвърля ярка светлина върху размерите на това клане. Аташе от френското посолство в Цариград се намирал на една от главните улици, осяяна по това време с трупове на скоро изкланите арменци, когато минала една елегантна карета с турски офицери с официални костюми на път за съвет в Йълдъз. Офицерите спрели каретата, излезли и намушкали сабите си в телата на жертвите, за да могат да се явят пред Господаря изцапани с прясна кръв!

За реформи в настоящия момент, разбира се, не може и дума да става. Не можете да реформирате една костница и да осигурите местна автономия на куп от пепелища. Гигантският план за кланета и опустошения беше осъществен методически. „Изглежда“, както уместно отбеляза софийският кореспондент на в. „Таймс“⁴, „че напредъкът на системното изстребление внимателно се регистрира от турските власти и се съобщава съответно в Цариград.“ Според документи, откраднати от архивите на Хилми паша и попаднали в ръцете на един от консулите, общият брой на разрушените села само в областа на Битоля е 93. Но тази сметка едва ли може да включи гъсто населените български области на Охрид, Преспа и Дебър, западно от планината Пинд, където унищожението е било също така цялостно. И отново трябва да прибавим към това страшното опустошение на Одринските вилаети.

Спешната и непосредствена необходимост не е поправянето на бъдещата система на управление, а прекратяването на убийствата и спасяването на бедстващите бежанци. Защото — това трябва да се запомни — сегашните кланета са само подготвителната част на предвидените изчисления. Те по необходимост са ограничени. Ако се даде възможност на султана, броят на сега избиваните беззащитни селяни, жени и деца ще бъде нищо в сравнение с броя на онези, които евентуално ще загинат от глад и студ. Когато по времето на въстанието в Босна и Херцеговина около четвърт милион бежанци бяха прогонени към планинските граници на Далмация и Хърватско, въпреки съседството на дружеско население, въпреки малката помощ, разпределена от името на австроунгарското правителство, въпреки английския фонд за подпомагане, събран и така героично раздаден от мис Ърби⁵, повече от една трета загинаха по време на четиригодишното си изгнание от студ, глад и съпътстващи болести. А македонското опустошение е дори в много по-страшни мащаби. Страната е труднодостъпна. Няма дружеска граница. Няма

правителствена помощ. Ако са загинали в единия случай 90 000 души — това е официалната статистика — колко може да се очаква да станат жертва при тези по-неблагоприятни условия?

За да се ускори процесът на изстребление от глад, били издадени преки заповеди за избиване на тези гладуващи, които се мъчат да събират зърно около изгорените села. Тези, които се опитват да потърсят убежище в градовете, се прогонват обратно с щикове. Малкото припаси, изпращани от приятели в Битоля за подпомагане на гладуващите селяни, били залавяни и конфискувани от турските войски. На милосърдните сестри било попречено от Хилми паша — реформаторът — да се погрижат за жертвите на турските безчинства в Крушево и дори да изпратят лекарства.

Нищо друго освен енергични, преки и незабавни действия в Цариград не може да разбие тези последни планове за изстребление. Няма съмнение, че в Англия ще бъде даден великодушен отговор на апела за помощ. Но са необходими най-енергични политически действия, за да се покровителства разпределението на помощта и лагерите, където може би е за препоръчване да се съберат бежанците. Там, където е възможно да се намери подслон в ненапълно изгорените села, трябва да се поставят чиновници, които да действат под ръководството на консулствата като явен символ на европейското покровителство. Онези, които като мене са свидетели на случаи със села, в които бежанците са били насърчени да се върнат и са били разорени втори път със съответните ужаси, ще знаят стойността на тази сигурност. Не е казано, че самите консули трябва да разпределят помощта, закриляни от консулска охрана, специално създадена за тази цел под наше — и може би на някои други правителства — покровителство. Като резултат на строг натиск в Цариград би било дори възможно да се осигурят линейки на Червен кръст, правата на които да бъдат гарантирани от воюващите страни.

С уважение: Ваш.....
(Артур Дж. Евънс)⁶

30 септември (В. „Таймс“, 5 октомври 1903 г.)

¹ Мехмед Али паша (Карл Детройт) (1827—1878) — немец по произход, мушир; турски военачалник; главнокомандващ турската войска през Руско-турската война (юли—септ. 1877 г.); участвал при подписването на Санстефанския мирен договор и при подписването на Берлинския договор като втори делегат; убит в Албания от въстаници.

² Али паша Янински (Тепеденли) (1741 — 5 февр. 1822) — турски феодал; паша на Янина; албанец. По време на феодалните размирици в Османската империя се обявява за независим и води война за териториално разширяване (от 1803 г. владетел на Албания, Епир и Пелопонес).

³ Гай Юлий Цезар (100—44 пр.н.е.) — римски държавен деец; талантлив пълководец и писател.

⁴ Става дума за Джеймс Дейвид Баучер.

⁵ Аделина П. Ърби — английска пътешественичка и писателка. През 1862—1864 г. предприела заедно с Джорджина М. Макензи знаменитото си пътешествие из българските земи, което после описали. Вж. Макензи, Дж. и Ърби, А. Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция. С., 1983. През 1875—1877 г. А. Ърби предприема нови пътувания из Босна и Херцеговина и България, съпроводена от Присила Джонсън. По време на Източната криза 1875—1878 г. развива благотворителна дейност в Босна в полза на въстаналото население.

⁶ Артър Дж. Евънс (8 юли 1851 — 11 юли 1941) — виден английски археолог. Учил в Хероу, Оксфорд и Гьотинген; от 1909 г. професор по праисторическа археология в Оксфорд; от 1893 до 1920 г. ръководи разкопки на о. Крит.